

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/7-10>

Sədaqət Həsənova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

filologiya elmləri doktoru

sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

Poetik dildə dialektlərə münasibət

Xülasə

Məlumdur ki, ümumxalq dili ilə yazılı ədəbi dil arasında həmişə onları bir-birindən ayıran əlamətlər olmuşdur. Dövr və ictimai-siyasi səbəblərdən asılı olaraq, həmin cəhətlər kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə fərqlənmişdir. Ədəbi dil əsas materialı xalq dili versə də, bütün zamanlarda onlar arasında ayrıntılar az və ya çox dərəcədə özünü göstərmişdir. Bu məsələdə ən gözəl və dəyərli iş yazılı ədəbi dili xalq dilinə yaxınlaşdırmaq və ya əksinə, şifahi danışığı yazılı ədəbi dilə gətirməkdir. Bu mənada, söz sənətkarları ümumxalq dili ilə yazılı dil arasındakı məsafənin azalması prosesində müəyyən qədər rol oynamışdır. Sözsüz ki, bu prosesdə dialektlərin üslub məqamları maraqlı və əhəmiyyətliyədir. Hazırda Azərbaycan dilində başqa dillərdən alınmış sözlərin sayı durmadan artır. Təəssüf ki, sovet dönəmindəki rus mənşəli sözlərin yerini Avropa dillərindən, xüsusilə də ingilis dilindən alınan sözlər tutur. Lazımsız alınma sözlər əvəzinə dialektlərdən söz almaq daha əhəmiyyətliyədir. Dialektlər ədəbi dil materialı olmasa da, bədii üslubda özünəxas mövqeyə malikdir. Onlar nitqin təbiiliyini artıran, dildə milliliyi gücləndirən faktlar olaraq poetik əsərlərə canlılıq gətirir. Poetik dilin dialektlər baxımından incələnməsi onun bir sıra məziyyətlərinin üzə çıxması ilə nəticələnir.

Açar sözlər: dil, söz, üslub, dialekt, bədilik

Sadagət Hasanova

Nakhchivan State University

Doctor of Philological Sciences

sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

Relationship to Dialects in Poetic Language

Abstract

It is known that there have always been features that distinguish the vernacular from the written literary language. Depending on the period and socio-political reasons, these features have differed in quantity and quality. Although the vernacular language provides the main material for the literary language, at all times the details between them have manifested themselves to a greater or lesser extent. The most beautiful and valuable work in this matter is to bring the written literary language closer to the vernacular or, conversely, to bring oral speech to the written literary language. In this sense, word artists have played a certain role in the process of reducing the distance between the vernacular and the written language. Undoubtedly, the stylistic aspects of dialects are interesting and important in this process. Currently, the number of words borrowed from other languages in the Azerbaijani language is constantly increasing. Unfortunately, words borrowed from European languages, especially English, are taking the place of words of Russian origin in the Soviet era. It is more important to borrow words from dialects instead of unnecessary borrowed words. Although dialects are not literary language material, they have a unique position in artistic style. They bring vitality to poetic works as facts that increase the naturalness of speech and strengthen the nationality in the language. The analysis of poetic language in terms of dialects results in the emergence of a number of its merits.

Keywords: language, word, style, dialect, artistry

Giriş

Poetik dilin bədii üslubunda dialektlərdən istifadə dilin xəlqiliyini gücləndirən əlamət kimi diqqəti çəkir. Məlumdur ki, dialektlər dildə xüsusi bir lay təşkil edir və onların da özünəməxsus leksik tərkibi vardır. Və bu da çox qiymətli faktdır ki, dialektlərin leksikasını, əsasən, milli sözlər təşkil edir. Onlar məzmun və ya forması ilə ürəyə və qulağa yatımlılığı ilə səciyyəvidir (Dəmirçizadə, 1962). Yerinə düşən dialektlər estetik cəhətdən, xalqın zövqünü oxşamaq baxımından dəyərli dil örnəkləridir. Hazırda Avropa mənşəli sözlərin çox sürətlə dilimizə girməsinin qarşısının alınması üçün dialektlərimizə müraciət etmək daha uyğun yoldur. Təəssüf ki, biz yad dillərdən yalnız terminlər almırıq, lüzumsuz söz və ifadələr də dilimizə daxil olur və fərqi nə varmadan və ya bilərəkdən onlardan istifadəni savadlılıq əlaməti hesab edənlər var. Bunun yanlış yol olduğunu düşünməyin zamanıdır. Bu proses bir qədər də irəliləsə, milli sözlərimizin faizi sürətlə aşağı düşəcək. Bu məsələ dilin gələcək yaşamını sual işarəsi altında qoyur. Dilimizin milliliyini, təmizliyini qorumaq üçün yad təsirlərdən uzaqlaşmaq, əgər sözə ehtiyacımız varsa, ya yeni söz yaratmaq təcrübəsindən, ya da dialektlərdən istifadə etmək lazımdır. Lakin dialektlərə düzgün münasibət göstərmək lazımdır. Çünki “əsərdə şivə sözlərinə çox yer vermək əsərin dilində duzluluq yox, artıq duzluluq – şorluq yaradır” (Dünyamalıyev, 2013, s. 76).

Tədqiqat

Poetik dil milli sözlərə üstünlük verən qiymətli xəzinəmizdir. Bu dildə dialektizmlərin də maraqlı məqamları vardır. Dialektizmlər poetik dilin sadəliyində müəyyən qədər rol oynayır. Məsələn, Səməd Vurğunun dilində *teylənmək* (qaçmaq), *üy* (barmaq bükükləri), *bələn* (çöl) kimi maraqlı dialekt örnəkləri onun dilinə xüsusi bir təbiilik gətirir. “Dialekt və şivələrin lüğət tərkibi onun başqa sahələrinə nisbətən sürətlə dəyişsə də, müxtəlif illərdə, əsrlərdə o danışanların tarixində baş vermiş hadisələr burada özünəməxsus şəkildə mühafizə edilir və qorunub saxlanılır. Sanki xalqların inkişaf tarixinin müxtəlif zamanları sözlərə öz möhürünü vurur, onlarda tarixin izləri yatıb qalır” (Əhmədov, 1994, s. 3). Səməd Vurğunun dilində *sənrimək* sözü ilə qarşılaşırıq ki, “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə həmin dialektə rast gəlmədik. Yəqin ki, Qazaxda işlənən həmin dialekt az işləndiyindən qeydə alınmamış və bu səbəbdən də lüğətə salınmamışdır. Dialektlərə münasibət baxımından M. Şəhriyarın dili maraqlı və diqqətçəkicidir. Şairin dilindəki “çaqqışdırmaq”, “hövləsək”, “xeymə”, “mısqmaq”, “dönərgə”, “qavzanmaq”, “küsümək”, “qonuşmaq”, “çönmək”, “kərdi”, “qapsamaq”, “çirtamaq” kimi dialekt örnəkləri şairin dilinə ümumxalq dilinin şirinliyini qatan dil faktlarıdır (Məmmədhusayn, 2005).

Bir vaxt dialekt örnəyi olan “kəhriz”, “sayrışmaq”, “qəşşər”, “tərəcə” və s. sözlərin hazırda ədəbi dil faktı kimi işlənməsi Azərbaycan dilinin zənginliyində dialektlərin iştirakını təsdiq edir. “Dünyanın bütün söz ustaları məhz ləhcə və dialektlərdən münasib sözlər alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər. Belə bir axtarış, seçmə, əvəzetmə, sözlərə yeni məna vermə Azərbaycan yazıçısı, alimi üçün xüsusilə vacibdir. Ona görə ki, məlum olduğu üzrə, ötən əsrlərdə dilimizə daxil olan bir çox lüzumsuz əcnəbi söz, ifadə, tərkiblər dilimizin öz doğma sözlərini sıxışdırıb unutdurmuş, üstü örtülmüş xəzinə halına salmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, Azərbaycan yazıçısının, aliminin lazım olduğu yerdə ləhcə, şivə və dialektlərə müraciət etməsi vacibdir” (Axundov, 1992, s. 88). Bu baxımdan, Rəsul Rzanın dilində də maraqlı dialekt örnəkləri vardır. Məsələn, *idim* (forma), *yüyrük* (beşik), *gənimək* (rəngi qaçmaq), *köbər* (dik yer), *bəlləmək* (müəyyənləşdirmək) və s. Poetik örnəklər təsdiq edir ki, bədii dildə dialektlərə müəyyən qədər yer vermək dilin axıcılığına, rəvanlığına səbəb olur ki, yeri gəldikcə gizli xəzinə materialı olan dialektləri üzə çıxarmaq faydalı nəticələr verir.

Mirvarid Dilbazinin dilində maraqlı leksik-qrammatik vahidlərlə qarşılaşmaq olar. Məsələn, “düzənmək” feli belə örnəklərdəndir:

Demə ki, yurdunda töküldü qanlar,
Biz dağlıq, dağlarda gurlar tufanlar.
Zirvədə püskürər odlu vulkanlar,
Təpələr *düzənər*, dağlar əyilməz! (Mirvarid, 2004, s. 11)

“Düzənmək” felinə lüğətlərimizdə rast gəlmədik. Ürəyə və qulağa yatan bu söz, yerin ki, “düzənmək” mənasındadır. Şairənin dilində passiv leksika örnəyi olan “yönərmək” feli də vardır:

Ulduz olub öz zirvəmdən enərdim,
Dövrəndəki “mələkləri” yönərdim,
Al lələyə, qərənfilə dönərdim,
Səpilərdim yollarının üstünə (Mirvarid, 2004, s. 189).

Maraqlıdır ki, lüğətlərimizin heç birində həmin sözlə qarşılaşmadıq. Xalqın ağzında elə dil vahidləri vardır ki, onlardan bəziləri indiyə qədər lüğətlərimizdə qeydə alınmamışdır. Dildəki belə faktların araşdırmalarına ehtiyac hiss olunur.

H. Arif də dialektlərdən bacarıqla istifadə edən söz adamlarındandır.

Təbiət qurudub bozaranda da
Qartal qartaldısa, *köməşməz* – dedim (Hüseyn, 2004, s. 203).

Buradakı “köməşmək” feli fərqli dil vahidlərindəndir. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə o, “köməşimək” formasında “həvəsdən salmaq, soyutmaq” mənalarında Şəmkir dialekti kimi qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 261).

Poetik dildə ümumxalq danışığı elementləri, dialekt və köhnəlmiş sözlər əsərin dil-üslub keyfiyyətləri kimi meydana çıxır:

Ayağımız altda xışıldayır qar,
İzimiz *şəridtək* arxada qalır (Yusifli, 1964, s. 15).
Dəydi qulağıma bir mahnı səsi,
Şəridə çevrilən boz qamışlıqdan (Yusifli, 1964, s. 22).
Nazik çitdən *oyma* geymişdin (Yusifli, 1979, s. 49).

Örneklərdəki “şərid” və “oyma” sözləri Naxçıvan dialektlərindəndir və onlar şairin dilinə bir şirinlik gətirir. Dialekt faktı olaraq aşağıdakı örnekdə seçilmiş söz də maraqlıdır:

Ötüşüb gedirsən saymazyana sən,
Vüqarın ən *qəlbi* dağı andırır (Yusifli, 1979, s. 39).

“Qəlbi” sözü o dialektlərdəndir ki, ədəbi dilə layiqdir və son zamanlar ədəbi dilimizə keçən dialektlər arasındadır. Maraqlı faktlardandır ki, ədəbi dili zənginləşdirməyin yollarından biri kimi bəzən dialektlər çox gərəkliliyi ilə diqqəti çəkir. Dialektlərdən söz almaq ənənəsini bir çox söz sənətkarları layiqincə davam etdirir.

“Getmə!” deyər yaşıl *güzdək*
El arana qayıdanda (Muxtaroglu, 1997, s. 26).
Bu dəhşətdən daş oyandı,
Göy güzdək qana boyandı (Muxtaroglu, 1997, s. 48).

Örneklərdəki “güzdək” Naxçıvan dialektlərinə məxsus olan sözdür. Mənası “payızda yeni göyərən otluq” deməkdir. Bu sözün tərkibindəki əvvəllər “payız” sözünün sinonimi olan “güz” hazırda arxaik leksikaya daxil olan dil vahidlərindəndir.

Açıq *dəstərxan*dır hər *yastan*, hər *gəz*,
Şiş kabab, bozartma soyumurmu bəs? (Muxtaroglu, 1997, s. 58).

Örnekdəki “dəstərxan”, “yastan”, “gəz” sözləri maraqlı dialektlərdəndir. Şeirdə “dağların bəhəri açıq dəstərxana bənzədilir, “yastan” və “gəz” sözləri yerində daşdığı mənada işlənmişdir. Həm də şair bu sözləri şerə gətirməklə dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, dildə özləşmə hallarının artmasına xidmət etmişdir” (Dünyamalıyev, 2013, s. 117).

Ehtiyac çoxunu yalaq etsə də,
Çim kəsib, ot yolub, alağ etsə də... (Muxtaroglu, 1997, s. 55).
Həbsxana küncünə *hellənmir*, şair,
Dilənir professor, dillənmir, şair (Muxtaroglu, 1997, s. 57).

Nümunələrdəki “çim” və “hellənmək” sözləri üslub keyfiyyəti baxımından diqqəti çəkən dialektlərdəndir.

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda dialekt və şivələrin işlənməsinə imkan vermək əhəmiyyətli cəhətlərdən biridir. Bədii üslubun leksikasında köhnəlmiş sözlər və dialekt örnekləri müxtəlif tarixi mərhələlərdə dilimizin vəziyyəti, özəllikləri haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər. Bədii üslubda dialekt faktlarının böyük əhəmiyyəti həmişə dəyərləndirilmişdir. Bundan başqa, dildə

ümumtürk dili ötnəklərinin, dilimizin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində dialektlər mühüm rol oynayır.

Xəstə canım dərd-dərmanla gecələr,

Qəm *heşanim* tez toplayar, gec ələr (Muxtaroğlu, 1997, s. 64).

“Heşan” da Naxçıvan dialektinə məxsus olan maraqlı sözlərdəndir. Döyülüb bir yerə toplanmış, lakin çör-çöpdən təmizlənməmiş taxıla “heşan” deyilir.

Qəzəb qılıncını yaxşı ovxarlat,

Xəncər, bıçaq, *gorda* səsləyir bizi (Muxtaroğlu, 1997, s. 37).

Örnəkdəki “gorda” sözü Naxçıvan dialektləri sırasına daxil olaraq “kəsici alət” – böyük bıçaq anlamında işlənən leksik dialektlərdəndir.

Qar saxlayan quzey, tala

Tillər məni soruşdumu?

Kərənti ağzından qaçan

Cillər məni soruşdumu? (Muxtaroğlu, 2013, s. 136)

Yuxarıdakı misralarda seçilən “tillər” və “cillər” sözü dialekt faktlarıdır. “Til” dağın başından ayağına qədər selin, suyun açdığı şırımdır. “Cil” sözünü də hər adam işləndiyi yerinə görə aydınlaşdırma bilmir. Lakin dağ kəndlərində kərənti ilə cil ot biçənlər bu işin çətinliyini, cil otların çox vaxt kərənti ağzından yayındığını çox yaxşı bilirlər” (Dünyamalıyev, 2013, s. 117).

Nəticə

Azərbaycan poetik dili üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, hər hansı bir dialekt faktı söz sənətkarları tərəfindən dialektizm səviyyəsinə yüksələ bilər. Dialektlərin poetik imkanlarını üzə çıxarmaq, bir tərəfdən, bədii əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətlərini təqdim edir, digər tərəfdən, müəlliflərin xalq danışığına, məhəlli dil faktlarına bələdlik dərəcəsini müəyyənləşdirir. Müxtəlif söz adamlarının yaradıcılığından alınmış örnəklərin linqvistik baxımdan təhlili dialektlərin poetik dildə özünəxas mövqeyə malik olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (1992). *Dil və mədəniyyət*. Yazıçı.
2. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. (2007). Şərq-Qərb.
3. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyatı*. Azərtədrisnəşr.
4. Dünyamalıyev, D. (2013). *Dağ havasına köhlənən şair* (Ön söz). Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Məktəb.
5. Əhmədov, B. B. (1994). *Azərbaycan şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı*. Bakı Universiteti.
6. Hüseyin, A. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
7. Məhəmməd Hüseyin, Ş. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Avrasiya Press.
8. Mirvarid, D. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Lider.
9. Muxtaroğlu, Ə. (1997). *Bir möhürbənd bəsimdir*. Təhsil.
10. Muxtaroğlu, Ə. (2013). *Deyimlərim, yozumlarım*. Məktəb.
11. Yusifli, Ə. (1964). *Dağlar yaraşığı*. Azərnəşr.
12. Yusifli, Ə. (1979). *Səni tapacağam*. Gənclik.

Daxil oldu: 24.10.2024

Baxışa göndərildi: 09.11.2024

Təsdiq edildi: 11.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024